

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΥ
ΓΕΝΙΚΗ ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗΣ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑΣ
HELLENIC MINISTRY OF CULTURE AND SPORTS
GENERAL DIRECTORATE OF ANTIQUITIES AND CULTURAL HERITAGE

ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΚΑΙ ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΗ ΚΙΝΔΥΝΩΝ

CULTURAL HERITAGE PROTECTION AND RISK RESPONSE

Πρακτικά Ημερίδας αφιερωμένης
στα 60 χρόνια της Σύμβασης της Χάγης
για την προστασία των πολιτιστικών αγαθών
σε περίπτωση ένοπλης σύρραξης
29 Μαΐου 2015
Αθήνα, Μουσείο Ακρόπολης

Proceedings of the Conference
on the occasion of the 60th anniversary
of the Hague Convention
for the protection of cultural property
in the event of armed conflict
May 29th 2015
Athens, Acropolis Museum

Αθήνα - Athens 2018

CULTURAL HERITAGE
PROTECTION AND RISK RESPONSE

ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑ
ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΚΑΙ ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΗ ΚΙΝΔΥΝΩΝ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού

Επιμέλεια έκδοσης: Έλενα Κόρκα

Οργάνωση υλικού: Β. Δημητροπούλου, Σ. Σπυροπούλου

Επιμέλεια εξωφύλλου: Ελένη Παπαδέα

Καλλιτεχνική επιμέλεια: Νατάσσα Πάντου
Εκτύπωση: IMPRIMATUR Γραφικές Τέχνες

ISBN: 978-960-386-358-8

© Υπουργείο Πολιτισμού & Αθλητισμού
Γενική Διεύθυνση Αρχαιοτήτων και Πολιτιστικής Κληρονομιάς
Μπουμπουλίνας 20-22,
10681 Αθήνα
Τηλ. 30 213.132.2.666
Fax: +30 210 82.01.420
e-mail: gda@culture.gr

Απαγορεύεται η ολική ή μερική ανατύπωση, αναδημοσίευση ή αναπαραγωγή του κειμένου και των φωτογραφιών της έκδοσης χωρίς έγγραφη άδεια από την αρμόδια υπηρεσία

Η παρούσα έκδοση διατίθεται δωρεάν

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΥ
ΓΕΝΙΚΗ ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗΣ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑΣ

ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑ

ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΚΑΙ ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΗ ΚΙΝΔΥΝΩΝ

Πρακτικά Ημερίδας
αφιερωμένης στα 60 χρόνια της Σύμβασης της Χάγης
για την προστασία των πολιτιστικών αγαθών
σε περίπτωση ένοπλης σύρραξης

29 Μαΐου 2015
Αθήνα, Μουσείο Ακρόπολης

Αθήνα 2018

HELLENIC MINISTRY OF CULTURE AND SPORTS
GENERAL DIRECTORATE OF ANTIQUITIES AND CULTURAL HERITAGE

CULTURAL HERITAGE

PROTECTION AND RISK RESPONSE

Proceedings of the Conference
on the occasion of the 60th anniversary
of the Hague Convention for the protection
of cultural property in the event of armed conflict

May 29th 2015
Athens, Acropolis Museum

Athens 2018

Περιεχόμενα

Πρόλογος	12
Foreword	16
Προστασία Πολιτιστικής κληρονομιάς σε Περίπτωση Ένοπλης Σύρραξης	22
Protect Cultural Property in the Event of Armed Conflict	25
JAN HLADÍK, Main tenets of the Hague Convention and its Protocols, progress made in regard to the implementation of the Convention and its Second Protocol. New Goals and Challenges.	29
ARTEMIS PAPATHANASIOU. The Intergovernmental Committee of the Second Protocol to the 1954 Hague Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict: Functions, new developments, perspectives.	37
BIHAN ROUHANI. The role of international cultural heritage NGOs for the protection of cultural property in times of armed conflict and crisis.	53
Λ Ν Ρ . Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος και η εμπειρία της αρχαιολογικής Υπηρεσίας.	59
Λ ΝΗ ΠΙΠ ΛΙ . Παράνομη διακίνηση πολιτιστικών αγαθών και διεθνείς συνέργειες.	73

ΥΓ ΝΙΑ Γ Ρ ΥΣΗ-ΜΠ ΝΤ ΡΜΑΧ Ρ, Λ ΝΑ Κ ΥΝΤ ΥΡΗ. Η Σύμβαση της Χάγης και η Σύμβαση για την Προστασία της Πολιτιστικής Κληρονομιάς.	91
ΣΤΑΥΡ ΥΛΑ-ΒΙΛΛΥ ΦΩΤ Π ΥΛ Υ. Η διαφύλαξη της άυλης πολιτιστικής κληρονομιάς και η προστασία των νεότερων μνημείων: πρόληψη και αντιμετώπιση κινδύνων.	101
ΙΩΑΝΝΗΣ ΤΖΗΡ Σ. The rescue of historical and spiritual culture of Europe: the case of Cyprus. Invasion by the occupation army in the northern part of Cyprus and the continued looting of cultural heritage.	115
Σ ΦΙΑ ΑΥΓ ΡΙΝ Υ-Κ ΛΩΝΙΑ. Διεθνείς δραστηριότητες και παρεμβάσεις του ICOMOS σε περιπτώσεις με εμπόλεμες συρράξεις.	121
Τ ΤΗ ΧΑΤΖΗΝΙΚ ΛΑ Υ. Οι πρώτες βελτίες του ICOM σε περιπτώσεις ενόπλων συρράξεων.	139
ΦΩΤ ΙΝΗ Τ ΜΑΗ-ΚΩΝΣΤΑΝΤ Π ΥΛ Υ. Πολιτική διεκδίκησης πολιτιστικών αγαθών σε σύγχρονο διεθνές περιβάλλον, όπως αυτή εφαρμόζεται από το Υπουργείο Εξωτερικών την τελευταία εικοσαετία (1996-2015).	149
Συμπεράσματα.	156
Conclusions of the Conference	158

Η ΔΙΑΦΥΛΑΞΗ ΤΗΣ ΑΪΛΗΣ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗΣ
ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑΣ ΚΑΙ Η ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ
ΤΩΝ ΝΕΟΤΕΡΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ:
ΠΡΟΛΗΨΗ ΚΙ ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΗ ΚΙΝΔΥΝΩΝ

Σταυρούλα-Βίβλου Φωτοπούλου

Διευθύντρια Νεώτερ υ Π λητιστικ ύ Απ θέματ και
Άυλη Π λητιστική Κληρ ν μιά , ΓΔΑΠΚ, ΥΠΠΟΑ
sfotopoulou@culture.gr

ABSTRACT

There are certain tangible dimensions of Intangible Cultural Heritage, taking into account that all monuments -movable and immovable alike- are products of intangible craftsmanship and know-how: masonry, vernacular architecture, stone-carving, wood-carving; ceramic arts and metallurgy; wooden shipbuilding; weaving; various forms of knowledge in land cultivation and animal husbandry; knowledge and practices concerning nature and the universe in general as they shape the cultural landscapes people inhabit.

Risk for Intangible Cultural Heritage arises when the trans-generational chain of knowledge transmission is torn asunder. Transmission of ICH may be endangered when traditional knowledge is abandoned in favor of new technology and methods, or the bearers of ICH are displaced (often violently) due to armed conflict or climate change, or even because of large-scale human intervention in the natural environment (e.g., construction of great dams that may inundate villages and cultivation areas).

The existing Conventions for the protection of cultural heritage offer invaluable tools that may help us avert the risks for tangible and intangible heritage. International Organizations, such as UNESCO, foster dialogue among states and communities that enhances the good practices

concerning heritage protection and safeguarding. New instruments are often prepared, after the exchange of knowledge and experience that takes place therein (e.g., Declaration concerning the Intentional Destruction of Cultural Heritage, UNESCO 2003). More specifically, the UNESCO 2003 Convention for the Safeguarding of Intangible Heritage has offered a vitally important management tool.

Measures aiming at preventing risks that ICH and its tangible products face can be built around two main pivots: i. enhancement of the value of traditions and social practices that foster sustainable management of natural resources, and ii. systematic documentation of oral traditions and the expressions of ICH in general.

Although ICH is in danger in armed conflict situations and in emergencies in general, we firmly believe that there is also a great potential in overcoming the direst results of a conflict or an emergency through ICH. Around elements of ICH, community identities and sense of belonging are been formed and constantly renewed. This is the strength of ICH. Enhancing the value of ICH in peaceful times and stressing its inherent and invaluable potential for conflict and emergency prevention, and reconciliation afterwards, is vitally important.

Ήδη από τη δεκαετία του 1960, ο Raymont Williams εξηγούσε ότι ο πολιτισμός δεν μπορεί να περιοριστεί μόνο στα υλικά προϊόντα του, καθώς είναι ένα φαινόμενο ζωντανό και διαρκώς εξελισσόμενο. Η «δομή της αίσθησης» που παράγει ο πολιτισμός της καθημερινής ζωής - ίσως η πιο καίρια συμβολή του στις πολιτισμικές σπουδές - μας δίνει ένα από τα εργαλεία που χρειαζόμαστε για να προσεγγίσουμε την παράδοση ως ένα σύστημα επιλογών που κάνουν οι νεότερες γενιές πάνω στα «παραδομένα» από τις παλαιότερες (Williams 1994, 137-147). Williams έχει βοηθήσει αποτελεσματικά στη διεύρυνση της έννοιας της πολιτιστικής κληρονομιάς, η οποία δεν αποτελείται μόνο από τα υλικά της ίχνη, τα κτήρια και τα αντικείμενα, αλλά επίσης και από τα στοιχεία που συγκροτούν την ζωντανή παράδοση των ανθρώπινων κοινωνιών, όπως αυτή καθορίζει και καθορίζεται μέσα από την εξέλιξή τους, δηλαδή μέσα από τη συνέχεια αλλά και από τη μεταβολή που φέρνει η δράση των ανθρώπων. Πομένως, η κληρονομιά περιλαμβάνει και όλα τα μη υλικά - με μια λέξη, τα άυλα - στοιχεία που συνιστούν την πολιτισμική ταυτότητα των ανθρώπων.

Ωστόσο, τα διεθνή κείμενα που ορίζουν την προστασία των πολιτιστικών αγαθών σε περιπτώσεις ενόπλων συρράξεων έχουν παραχθεί από μια άλλη οπτική, η οποία δεν διαθέτει αυτό το εύρος στην προσέγγιση της πολιτιστικής κληρονομιάς. Αντλούν το σκεπτικό τους από μια παλαιότερη πνευματική παράδοση, του 19ου αιώνα, και από έναν ορισμό του πολιτισμού που αναφέρεται στις «υψηλές» εκφράσεις της κουλτούρας, στα εξέχοντα οικοδομήματα, στα αντικείμενα εξαιρετικής τέχνης ή μεγάλης ιστορικής σημασίας.¹ Όπως είναι αναμενόμενο, ρυθμίσεις για την διαφύλαξη της Άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς, αλλά και ευρύτερα της Νεότερης (και Σύγχρονης) Πολιτιστικής Κληρονομιάς είναι δύσκολο να εξαχθούν από αυτά τα κείμενα.

Η πρώτη διεθνής σύμβαση που περιλαμβάνει ρυθμίσεις για τα πολιτιστικά αγαθά -μεταξύ άλλων - είναι η Σύμβαση της Χάγης του 1907. Η ιδιαιτερότητα των πολιτιστικών αγαθών και η ανάγκη προστασίας τους σε καιρό πολέμου αναγνωρίστηκε για πρώτη φορά σε δύο Διεθνείς

Συνδιασκέψεις, το 1899 και το 1907 στην Χάγη, οι οποίες παρήγαγαν μια γενική κωδικοποίηση του (λεγόμενου τότε) «δικαίου του πολέμου».

Ιδιότερα η Σύμβαση IV του 1907, για τους νόμους και τα ήθη του επιγείου πολέμου, με τα άρθρα 27 και 56, προβλέπει ρυθμίσεις που αφορούν στην προστασία των πολιτιστικών αγαθών (Παπαγεωργίου 2006). Η καταστροφές που επέφερε ιδιαίτερα ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος στην πολιτιστική κληρονομιά ώθησαν τα κράτη-μέλη της UNESCO στη διαμόρφωση ενός νέου και περιεκτικού νομικού οργάνου για την προστασία της σε περιπτώσεις ενόπλων συρράξεων. Το 1954, στη Χάγη, υιοθετήθηκε η Σύμβαση για Προστασία των Πολιτιστικών Αγαθών σε περίπτωση Ένοπλης Σύρραξης, ο κτελεστικός Κανονισμός της, το πρώτο Πρωτόκολλό της και 3 Αποφάσεις. Η συγκρούσεις του τέλους του 20ου αιώνα (εμφύλιος πόλεμος στην τότε Γιουγκοσλαβία, στο Αφγανιστάν και αλλού) έφεραν ξανά και με δραματικό τρόπο στο προσκήνιο την ανάγκη προστασίας της πολιτιστικής κληρονομιάς, ιδιαίτερα καθώς διαπιστωνόταν, ολόένα και πιο συχνά, η στοχευμένη καταστροφή μνημείων του πολιτισμού, προκειμένου να πληγεί η αντίπαλη πλευρά όχι μόνον στρατιωτικά, αλλά και ηθικά, και τελικώς να εξαφανιστούν τα ιστορικά ίχνη της παρουσίας της από τα διαφιλονικούμενα εδάφη. Έτσι, η 27η Σύνοδος της Γενικής Συνδιάσκεψης της ΥΝ ΣΚ (Παρίσι, κτώβριος-Νοέμβριος 1993²) υιοθέτησε την Απόφαση 3.5., η οποία επιβεβαιώνει ότι «οι κύριες αρχές που είναι η προστασία και η διατήρηση των πολιτιστικών αγαθών σε περίπτωση ένοπλης σύρραξης, θα μπορούσαν να θεωρηθούν ως τμήμα ενός διεθνούς εθιμικού δικαίου»³ και προετοιμάζει την υιοθέτηση του δεύτερου Πρωτοκόλλου στη Σύμβαση της Χάγης, το οποίο εντάχθηκε στο ελληνικό θεσμικό πλαίσιο με τον κυρωτικό νόμο 3317/2005 (Φ Κ 45/Α/23.02.2005)⁴.

Η Σύμβαση της Χάγης αποτέλεσε την πρώτη ου-

2 Η απόφαση της 27ης Συνδιάσκεψης είναι διαθέσιμη στο ιστότυπο της UNESCO, <<http://unesdoc.unesco.org/images/0009/000956/095621E.pdf>> (τελευταία πρόσβαση, Μάι 2015)

3 Για την ανάγκη ηρ σφυγής στ εθιμικό δίκαι , ηρ κειμέν υ να εφαρμ στει απ τελεσματικά τ συμβατικό ανθρωπιστικό δίκαι , βλ. Henckaerts, 2007. Για μια επισκόπηση τ υ διεθν ύς δικαί υ σε περιπτώσεις ενόπλων συρράξεων, βλ. Περράκης και Μαρ ύδα 2001. Για την καταγωγή και εξέλιξη τ υ ανθρωπιστικ ύ δικαί υ ειδικότερα βλ. Μαρ ύδα 2014, 513-562. Ιδιαίτερα για τα η πολιτιστικά αγαθά, βλ. Βέργ υ 2012 και Μυλωνόη υή s 2006, 561-569.

4 Βλ. σχετικά Στρατό 2001, 451-484.

1 Για μια διαπραγμάτευση της ανάδυσης της έν νιας των άυλων η λτιστικών αγαθών-στ ικείων από την άη ψη της ν μικής επιστήμης και τ υ διεθν ύς δικαί υ ειδικότερα, βλ. Blake 2000, 61-85, Lenzerini 2011, 101-120 και Frigo 2004, 367-378.

σιαστική κωδική πίληση για την πρ στασία των π λητιστικών αγαθών σε καιρό π λήμ υ, συστηματικώ ντας και ενισχύ ντας τ απ στασματοικό και ελληπικές θεσμικό πηλαίσι π υ ίσχυε μέχρι τότε. Επίσης, πέρα από τα μέτρα απ τρ - πής των καταστρ φών σε περίπτωση σύρραξης, εισάγει θετικές διατάξεις π υ αφ ρ ύν στη λήψη πρ ληπτικών μέτρων σε καιρό ειρήνης, ι π ί-ες είναι εξίσ υ σημαντικές, καθώς συμβάλλη υν στη διαμόρφωση σχεδίων διαχείρισης κινδύνων για τα μνημεία. Αυτές ι διατάξεις ενισχύ νται ιδιαίτερα στ Β΄ Πρωτόκ ληό της.⁵ Η πρ στασία π υ παρέχεται για τα π λητιστικά αγαθά στ πηλαίσι της Σύμβασης της Χάγης περι ρίζεται στα υλικά μνημεία, όπως πρ κύπτει και από την ρ λ γία π υ χρησιμ π ιείται. Πρόκειται για τ ν όρ “cultural property”, σαφώς μικρότερ υ εύρ us, συγκρινόμεν s με τ ν όρ “π λητιστική κληρ ν μιά”.⁶ Ωστόσο , ακόμη και πριν από τη υι θέτηση (τ 1999) και θέση σε ισχύ (τ 2004) τ υ Β΄ Πρωτ κόλλη υ, ι επαγγελματίες στ χώρ της διαχείρισης των μνημείων πρ τιμ ύσαν να μιλ ύν για τ πεδί τ us αναφερόμεν ι στην π λητιστική κληρ ν μιά με μια διευρυμένη πτική, π π ία αντλ ύσε από τ us πρ βληματοισμ ύς της κ ινωπικής ανθρωπ λ γίας και της ιστ ρίας.⁷

Οι ιδιαίτερ ι κίνδυν ι π υ αντιμετω- πίζ υν τα νεότερα μνημεία

Τα νεότερα μνημεία - κινητά και ακίνητα - κα-θώς και άυληα στ ιχεία, είναι ίσως πι ευάλωτα από τα αρχαία μνημεία σε περιπτώσεις φυσικών καταστρ φών, μεγάλης έκτασης ανθρωπινων επεμβάσεων ή π λημικών συρράξεων, για τρεις απλ ύς λόγ us. Ο πρώτ s έχει να κάνει με τ ν αριθμό τ us: είναι π λή περισσότερο από τα αρχαία μνημεία, αλλήλ λιγότερ αναγνωρίσιμα από αυτά. Δεν είναι άμεσα αναγνωρίσιμα από μη ειδικ ύς, ενώ ένας αρχαι λ γικός χώρ s ή

μια βυζαντινή εκκλησία είναι ίσως πι αναγνω-ρίσιμ s. Επιπλέ ν, μεγάλη s απόλυτ s αριθμός τ us και η ειδικότητα π υ απαιτείται για την αναγνώρισή τ us σημαίνει ότι είναι δύσκ λ να βρεθ ύν υπό καθεστώς ειδικής ή ενισχυμένης πρ στασίας, άρα ι πρ βλέψεις τ υ Β΄ Πρωτ -κόλλη υ της Χάγης είναι πι δύσκ λ να εφαρ-μ στ ύν σε ό,τι αφ ρά αυτήν την κατηγ ρία π -λητιστικών αγαθών. Ο δεύτερ s λόγ s σχετίζεται με τ γεγ νός ότι η πηλ νότητα τ us είναι σε χρήση, με την εξαίρεση, ίσως, όσων κινητών θεωρ ύνται έργα τέχνης. Δεν υπάρχουν ακίνητα νεότερα μνημεία π υ να μην βρίσκ νται σε χρήση, την ίδια με την αρχική, ή σε νέες, ανά-λ γες χρήσεις. Φτιάχτηκαν για να είναι σπίτια, εργ στάσια, δημόσια κτήρια και εξακ λ υθ ύν να είναι τέτ ια, με μικρές αλληαγές στη χρήση τ us. Ή και με πι ριζικές αλληαγές: ένα εγκαταληλειμμέν εργ στάσι , λ.χ., μη ρεί να γίνει Μ υσει Σύγχρ νης Τέχνης, και άρα μη ρεί να ενταχθεί στ καθεστώς ενισχυμένης πρ στασίας σε περίπτωση σύρραξης ή φυσικής καταστρ φής κλη. Συνήθως όμως έχ υν μια π λη-τική χρήση, ιδιωτική ή δημόσια, π υ δύσκ λια θα τα θέσ υν υπό τ καθεστώς της ενισχυμέ-νης πρ στασίας, όπως αυτή ρίζεται στα άρθρα 10 και 11 τ υ Β΄ Πρωτ κόλλη υ. Και τρίτ s λόγ s αφ ρά στ καθεστώς ιδι κτησίας τ us. Συνήθως είναι στην ιδι κτησία ιδιωτών και όχι τ υ κράτ us. Οι δυνατότητες τ υ ιδιώτη κυρί-υ μνημεί υ να τ πρ στατεύσει σε περιπτώ-σεις έκτακτης ανάγκης είναι φυσικά π λή πι περι ρισμένες από τις δυνατότητες τ υ κράτ us.

Και αν αυτά ισχύ υν για τα νεότερα υλικά μνη-μεία, για τα στ ιχεία της άυλης π λητιστικής κληρ ν μιάς⁸ τα πράγματα γίν νται ακόμη πι δύσκ λια. Η άυλη π λητιστική κληρ ν μιά είναι η ζώσα παράδ ση. Οι φ ρείς των στ ιχείων της άυλης είναι ι άνθρωπ ι. Η άυλη κληρ ν μιά δεν υφίσταται χωρίς τ us φ ρείς της. Σε περι-πτώσεις π λήμ υ, ι άνθρωπ ι είναι στόχ s. Σε περιπτώσεις φυσικών καταστρ φών κλη, ι άνθρωπ ι είναι τ τυχαί θύμα. Ακόμη κι όταν επιβιών υν και μη ρ ύν να συνεχίσ υν την επι-τέληση των παραδόσεων τ us, αρκετές φ ρές βρίσκ νται απ κ μμέν ι από τ us αρχικ ύς τ us τόπ us. Όμως, η επιτέληση συγκεκριμένων στ ι-χείων των παραδόσεων τ us π λή συχνά δεν μη ρεί να γίνει π υθενά αλλη ύ, παρά στ ν αρ-

5 Για μια σφαιρική παρ υσίαση μέτρων π υ έχ υν ληφθεί σε εθνικό επίπεδ και μη ρ ύν να θεωρηθ ύν καλές πρακτικές, βλ. Hladik 2003.

6 Για μια διαπραγμάτευση των όρων και τ υ πεδί υ εφαρμ γής της Σύμβασης της Χάγης, βλ. Ο΄ Keefe 1999, καθώς και Kalshoven 2003. Μια γενική ανασκόπηση της συζήτησης για τ us όρ us cultural property και cultural heritage στ περιβάλλη ν τ υ διεθν ύς δικαί υ δίνει Frigo 2004.

7 Βλ. ενδεικτικά κείμεν εργασίας για τ ICCROM π υ συντάξε τ 1990 Jukka Jokilehto, “Definition of Cultural Heritage”, διαθέσιμ στην αναθεωρημένη έκδ ση από CIP ICOMOS, 15.1.2005, στ <http://cif.icomos.org/pdf_docs/Documents%20on%20line/Heritage%20definitions.pdf> (τελ. πρόσβαση Μάι s 2013).

8 Για μια πρώτη παρ υσίαση στα ελληνικά της έν ιας της Άυλης Π λητιστικής κληρ ν μιάς, βλ. Φωτ π ύλ υ 2016.

χικό τ υς τόπ , δεν έχει νόημα να γίνει αλλη ύ.

Οι μετακινήσεις των πληθυσμών, όπως τις πρ -
καλή ύν ι πόλεμ ι, η κλιματική αλληλαγή, αλληλά
και ι σχεδιασμένες μεγάλης κλίμακας ανθρω-
πινες παρεμβάσεις στ περιβάλλ ν, στις ημέ-
ρες μας εντείν νται. Η μη ικει θελής - ή η
βίαση - απ μάκρυνση ανθρώπων από τ υς αρ-
χικ ύς τ υς τόπ υς διαταράσσει τη συλλ γική
μνήμη, καθώς χώρ s είναι ένα από τα κ ι-
νωνικά πλαίσια μέσα στα η ία εγγράφεται η
μνήμη των ανθρώπων. Ο Maurice Halbwachs,
με τ εμβληματικό έργ τ υ Les cadres sociaux
de la mémoire, έχει μελετήσει τη διαδικασία της
μνημ νικής ανάκλησης από τις κ ινότητες των
ανθρώπων και μας έχει πρ ειδή ιήσει σχετικά,
σχεδόν έναν αιώνα πριν.⁹ Η απώλεια τ υ αρ-
χικ ύ χώρ υ, η απ μάκρυνση από αυτόν μη -
ρεί να φέρει κενά στη συλλ γική μνήμη, άρα,
μη ρεί να πλήξει θανάσιμα την άυλη η λητιστι-
κή κληρ ν μιά. Επί ηλέ ν, η άυλη η λητιστική
κληρ ν μιά αναγνωρίζεται ως τέτ ια όταν συ-
γκρ τέι κ ινότητες, όταν ι άνθρωπ ι δηλών υν
ότι είναι κ μμάτι της ταυτότητάς τ υς, ότι τ υς
παρέχει την αίσθηση πως ανήκ υν σε μια δι-
ακριτή μάδα. Στις η λεικές συγκρ ύσεις των
τελευταίων δεκαετιών στην Ευρώπη, αλληλά και
στις συγκρ ύσεις τις σημερινές, στην Μέση Ανα-
τ ήή, η ταυτότητα - η λητιστική, εθνική, θρη-
σκευτική - είναι τ διαφιη νικ ύμεν . Βλέπ υμε
καταστρ φές μνημείων ακριβώς για να εξαλει-
φθ ύν τα ίχνη μιας ετερότητας, μιας ταυτότητας
η υ δεν γίνεται ανεκτή από κάπ ι υς. Η άυλη
η λητιστική κληρ ν μιά, μαζί με την υλική, στην
η ία απ τυπώνεται, βρίσκεται στ στόχαστρ .

Ωστόσο , όλη έχ υν δύο όψεις: ι λόγ ι η υ καθι-
στ ύν ευάλητα τα νεότερα ακίνητα μνημεία είναι
ταυτόχρ να και η δύναμή τ υς. Τ γεγ νός, λ.χ.,
ότι είναι σε χρήση, σημαίνει ότι η απ κατάσταση
των ζημιών είναι επιτακτική και άρα άμεση. Τα
νεότερα μνημεία συνήθως δεν θα περιμέν υν επί
μακρόν για να ενταχθ ύν σε ένα πρόγραμμα απ -
κατάστασης, ακριβώς λόγω της χρήσης τ υς.

Η άυλη η λητιστική κληρ ν μιά, από την άλλη
πλευρά, σε αντίθεση με τα υλικά μνημεία, εί-
ναι ένας ανανεώσιμ s η λητιστικός πόρ s, και

επίσης η λή ανθεκτικός, θα λέγαμε «επίμ ν s».
Είναι ανανεώσιμη, διότι η επιτέλεισή της είναι
αυτή η υ διασφαλίζει την διατήρησή της. Όσ
περισσότερ ι μ ιράζ νται μια μ υσική ή μια

χειρ τεχνική παράδ ση, τόσο αυτή δυναμώνει
και ανθεί. Είναι ανθεκτική, διότι ι άνθρωπ ι
δεν ξεχν ύν τόσο εύκ λη, μάλλ ν τ αντίθε-
τ συμβαίνει, είναι η λή επίμ ν ι σε θέματα
η υ αγγίζ υν την ταυτότητα τ υς, τ αίσθημα
ότι ανήκ υν σε μια συγκεκριμένη κ ινότητα.

**Είναι η Σύμβαση της Χάγης συμβατή
με τις ανάγκες ηρ στασίας-
διαφύλαξης της νεότερης και άυλης
η λητιστικής κληρ ν μιάς;**

Δεδ μένων αυτών, των αυξημένων δηλαδή κιν-
δύνων η υ αντιμετωπίζει η νεότερη και σύγχρ -
νη η λητιστική κληρ ν μιά, αλληλά και των δυνα-
τ ήτων η υ παρέχει ακριβώς λόγω τ υ ότι είναι
νεότερη ή σύγχρ νη, ας εξετάσ υμε περισσότε-
ρ τι σημαίνει η ηρ στασία της και κυρίως τι θα
μη ρ ύσε να είναι η πρόληψη των κινδύνων γί'
αυτήν την κατηγο ρία η λητιστικών αγαθών.

Τα μέτρα ηρ στασίας (για τα μνημεία) ή διαφύ-
λαξης (σε ό,τι αφ ρά τα άυλη η λητιστικά αγα-
θά), για να είναι κατάλληλα, απ τελεσματικά
δηλαδή, πρέπει να ακ η υθ ύν μεν τις γενικές
αρχές, αλληλά πρέπει να είναι και εξατ μικευμένα
σε σχέση με τ κάθε στ ιχεί της η λητιστικής
κληρ ν μιάς. Για παράδειγμα, Νόμ s για την
Πρ στασία των Αρχαι ήτων και της Π λητιστι-
κής Κληρ ν μιάς (Ν3028/2002), στ άρ. 2, δι-
ακρίνει τα μνημεία σε αρχαία και νεότερα, αλληλά
όταν περιγράφει τη διαδικασία τ υ χαρακτηρι-
σμ ύ και της ηρ στασίας των κινητών μνημείων,
στ άρ. 20, μιλάει για μνημεία, χωρίς η λήες
περαιτέρω διακρίσεις. Και καλώς, διότι αυτό τ
ν μικό κείμεν δεν χρειάζεται και δεν πρέπει
να εξειδικεύει. Ο νόμ s διατυπώνει τις γενικές
αρχές της ηρ στασίας και τα μέτρα ηρ στασίας,
συν πτικά και με μ ιόμ ρφ τρόπο . Η εξειδί-
κευση ηρ κύπτει στην εφαρμ γή τ υ και είναι τ
έργ της δι ίκησης.

Ο Νόμ s για την Πρ στασία των Αρχαι ήτων
και της Π λητιστικής Κληρ ν μιάς είναι αρκετά
εκσυγχρ νισμέν s, και σχετικά συμβατός με τη
διεύρυνση της ένν ιας της η λητιστικής κλη-
ρ ν μιάς, όπως αυτή εξελίχθηκε τις δεκαετίες
μετά τ 1970, την επ χή δηλαδή η υ αρχίζει τ

⁹ Lewis A. Coser, το 1992, επιμελήθηκε την έκδοση του τόμου
On Collective Memory, στον οποίο περιλαμβάνονται δύο έργα του
Maurice Halbwachs, σε μετάφραση από τα γαλλικά: *Les cadres
sociaux de la mémoire*, Presses Universitaires de France, Paris, 1952
και *La topographie légendaire des évangiles en terre sainte: Etude
de mémoire collective*, Presses Universitaires de France, Paris, 1941.

φαινόμεν π υ ιστ ρικ ί και φιλόσ φ ι απ -
καθ ύν «έκρηξη της μνήμης» ή και «υπερχεί-
λιση-πληθωρισμός της μνήμης».¹⁰ Η ένν ια της
π λητιστικής κληρ ν μιάς αναδύεται σε αυτό τ
διαν ητικό περιβάλλ η ν, και ελληνητικός νόμ ς
έχει σχετικές πρ βλήψεις.

Από την άλλη πλευρά, τ βασικό διεθνές κείμε-
ν π υ συζητάμε σε αυτό τ συνέδρι , η Σύμβα-
ση της Χάγης, τόσ στ πρώτ όσ και στ π λύ
μεταγενέστερ δεύτερ Πρωτόκ ήλλό της, δί-
ν υν ένα συγκεκριμέν και περι ριστικό ρισμό
στα μνημεία π υ τίθενται υπό πρ στασία. νώ,
π.χ., ένα σχετικό διεθνές ν μικό κείμεν , η Σύμ-
βαση της UNESCO τ υ 1970¹¹ για την απαγόρευ-
ση της παράν ης διακίνησης των π λητιστικών
αγαθών, αφήνει τα Κράτη να υι θετήσ υν τ ν
δικό τ υς ρισμό για ό,τι θεωρ ύν σημαντικό
για την αρχαι ή γία, την ιστ ρία, τη η γ τεχνία,
την τέχνη, ή την επιστήμη (πери ρίζ ντας όμως
την επιή γή τ υς στις κατηγ ρίες των κινητών
αγαθών, τις π ίες απαριθμεί απ κλειστικά), η
Σύμβαση της Χάγης μιλάει για τα εξόχως σημα-
ντικά υλικά μνημεία, αφήν ντας απ' έξω τόσ τα
άυηα, όσ και τη συντριπτική ηλει νότητα των
νεότερων π λητιστικών αγαθών π υ δεν φαίνε-
ται ότι μπ ρ ύν να διεκδικ ύν την ειδική, ή την
ενισχυμένη πρ στασία.

ντ ύτ ις, η Σύμβαση της Χάγης είναι ένα διε-
θνές συμβατικό κείμεν π υ λειτ υργεί μέσα σε
ένα ευρύτερ ηλαίσι κανόνων. Σε ό,τι αφ ρά
τ ανθρωπιστικό δίκαι , τόσ ι διεθνείς ργα-
νισμ ί, όσ και τα διεθνή δικαστήρια π υ έχ υν
κληθεί να δικάσ υν εγκλήματα π ηέμ υ, η λύ
συχνά απαντ ύν σε κενά π υ αφήνει τ γράμμα
τ υ νόμ υ με τ εθιμικό δίκαι . Και τ εθιμικό
δίκαι έχει π ηλές πηγές.¹² Μια από αυτές είναι
και διεθνείς ρυθμίσεις π υ αντιμετωπίζ υν με
μεγαλύτερη ευρύτητα τ θέμα της π λητιστικής
κληρ ν μιάς. Αναφερόμαστε κυρίως στη Σύμ-
βαση για τη Διαφύλαξη της Άυλης Π λητιστικής
Κληρ ν μιάς, π υ υι θετήθηκε από την UNESCO
τ 2003, και σε άλλα συναφή κείμενα, όπως η
Διακήρυξη κατά της σκεμμένης Καταστ ρφής
της Π λητιστικής Κληρ ν μιάς, η π ία υι θε-
τήθηκε στην ίδια Σύν δ της Γενικής Διάσκεψης

10 Για το θέμα βλ. ενδεικτικά Lowenthal 1998, Ρικέρ 2013, και
Φλάισερ 2008.

11 «Ληπτέα μέτρα για την απαγόρευση και παρεμπόδιση της
παράνομης εισαγωγής, εξαγωγής και μεταβίβασης της κυριότητας των
πολιτιστικών αγαθών», στην ηλλάδα κυρώθηκε με το ν. 1103/1980

12 νδεικτικά επί του θέματος, βλ. Μαρούδα 2014, 521-524, Βέργου
2012, 5-6 και ιδίως Henckaerts 2007.

της UNESCO¹³. Η υι θέτηση των δύ κειμένων
στην ίδια Σύν δ δεν ήταν απ τέλεισμα τυχαί-
ας σύμπτωσης. Όπως αναφέρεται στ σημείωμα
της εκδ τικής μάδας τ υ περι δικ ύ Museum
International, στ διηλλό τεύχ ς π υ ήταν αφι-
ερωμέν στην αντιμετώπιση των συγκρ ύσεων
και στα μέτρα απ κατάστασης των συνεπειών
τ υς για τα μ υσειά και την π λητιστική κληρ -
ν μιά, η ψήφιση των δύ απ φάσεων - για την
Άυλη Κληρ ν μιά και για την σκεμμένη Κατα-
στ ρφή - στην ίδια Σύν δ «ήταν απ τέλεισμα
της αναγκαιότητας, όπως την αναγνώρισε η ηλό-
κληρη η διεθνής κ ινότητα, να επεξεργαστ ύμε
τη σημασία -εκπαιδευτική, διαν ητική και π -
ληιτική- της π λητιστικής κληρ ν μιάς. ίμαστε
ππεισμέν ι ότι πρόκειται για μια σημαίν υσα
σύγκληση στην πρακτική και στην ιστ ρία της
π λητιστικής κληρ ν μιάς».¹⁴ π μένω, όσ κι
αν μ ιάζει δύσκ ή να επεκταθεί η πρ στασία
της Χάγης στα νεότερα μνημεία, η ερμηνεία τ υ
όρ υ π λητιστική κληρ ν μιά μπ ρεί να δώσει
κάπ ιες απαντήσεις.

Μέτρα για την απ τρ ή των κινδύνων στη μνημειακή και στην άυλη π λητιστική κληρ ν μιά

Ακριβώς όμως για τ ηλόγ αυτό, ότι δηλαδή η
πρ στασία της νεότερης - υλικής και άυλης - π -
λητιστικής κληρ ν μιάς δεν πρ κύπτει αυτόματα
από τα συμβατικά κείμενα για τις περιπτώσεις
εκτάκτων αναγκών, απαιτ ύνται η λύ εντατι-
κές ενέργειες από την ηλευρά της δι ίκησης.

α) Καταγραφή: η λύ εκτεταμένη καταγραφή των νεότερων π λητιστικών αγαθών και των στ ιχείων

13 32η Σύνοδος της Γενικής Διάσκεψης της UNESCO, Παρίσι,
29.9-17.10.2003, Απόφαση 32 για την υιοθέτηση της Σύμβασης για
την Διαφύλαξη της Άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς και Απόφαση
33 για την υιοθέτηση της Διακήρυξης κατά της σκεμμένης
Καταστροφής, διαθέσιμα στο <[http://unesdoc.unesco.org/
images/0013/001331/133171E.pdf](http://unesdoc.unesco.org/images/0013/001331/133171E.pdf)> (τελευταία πρόσβαση Μάιος
2015).

14 Το σημείωμα της εκδοτικής ομάδας στο τεύχος 219-220
«Facing History: museums and heritage in conflict and post-conflict
situations» του περιοδικού Museum International έχει ειδικό
ενδιαφέρον, καθώς θέτει το ερώτημα αν υπάρχει σχέση μεταξύ της
αυξημένης ευαισθητοποίησης για την πολιτιστική κληρονομιά,
όπως αυτή εκδηλώνεται διεθνώς, από μεγάλες ομάδες του κοινού,
τις τελευταίες δεκαετίες αφ' ενός, και της εκρηκτικής αύξησης των
περιστατικών καταστροφής των μνημείων σε ένοπλες συρράξεις,
κατά το ίδιο ακριβώς διάστημα αφ'ετέρου. (εκδ. Blackwell για την
UNESCO, 2003, διαθέσιμο στο <[http://portal.unesco.org/culture/
en/ev.php-URL_ID=18145&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.
html#Editorial1](http://portal.unesco.org/culture/en/ev.php-URL_ID=18145&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html#Editorial1)>, (τελευταία πρόσβαση Μάιος 2015.)

της άυλης κληρονομιάς. Απαιτείται στην πραγματικότητα πρόγραμμα καταγραφής, με διάρκεια και συνέπεια, αξιολογήσεις και ιεραρχήσεις.

β) Τεκμηρίωση: συστηματική και πλήρης τεκμηρίωση των νεότερων πολιτιστικών αγαθών, ή των άυλων στοιχείων που καταγράφονται. Ο εντοπισμός τους δεν αρκεί. Απαιτείται να περιγραφούν και τεκμηριωθούν. Η έρευνα πρέπει να στρέφεται σε πλήρες κατευθύνσεις και να συνθέτει πλήρες πληροφορίες. Ένα κεραμικό πιθάρι, π.χ., δεν επαρκεί να εντοπισθεί. Για να είναι πλήρης η προστασία που μπορεί να παρέχουμε σε αυτό, πρέπει να ταυτίσουμε το είδος του πηλίου, της εφυάλωσης, το γραπτό ύψος/εγχάρακτο διακόσμη, αλλά και το εργαστήριο της κατασκευής του. Πρέπει να ξέρουμε τις τεχνικές της κεραμικής και να έχουμε γνώση της άυλης πλευράς του πιθαριού, που όμως συχνά είναι και η πιο καθοριστική για την ταυτοποίησή του.

γ) Χαρακτηρισμός ως μνημείο – Εγγραφή σε Ευρετήριο Άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς: απαιτείται γρήγορη και σωστή χρήση των θεσμικών εργαλείων για τη θεμελίωση του καθεστώσε προστασίας, δηλαδή χαρακτηρισμός των νεότερων πολιτιστικών αγαθών ως μνημείων, ή στοιχείων της άυλης πολιτιστικής κληρονομιάς, αντίστοιχα. Η εμπειρία στις Υπηρεσίες του ΥΠΠΟΑ σε σχέση με τους χαρακτηρισμούς υλικών πολιτιστικών αγαθών ως μνημείων (κινητών ή ακίνητων) είναι πλέον πολύ μεγάλη. Οι ενέργειες της τεκμηρίωσής τους είναι δυνατόν να γίνουν σχετικά γρήγορα και το Εθνικό Αρχείο Μνημείων (που τηρείται στην αρμόδια Διεύθυνση της ΓΔΑΠΚ) εμπλουτίζεται σταθερά με νέα μνημεία, ή συμπληρώνει την τεκμηρίωση σε παλαιότερες πράξεις χαρακτηρισμού αντικειμένων ως μνημείων. Οι διαδικασίες για τη συγκρότηση και διαρκή επικαιροποίηση με σταθερό ρυθμό του Εθνικού ή Ευρωπαϊκού Άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς έχουν πλέον φτάσει σε ένα σημαντικό βαθμό ωριμότητας.¹⁵ Η σωστή χρήση αυτών των καταλόγων ή ευρετηρίων, ωστόσο, αφού στις αξιολογήσεις που πρέπει να κάνουμε. Στη συνέχεια αυτό πρέπει να επιμείνουμε. Σε αντίθεση με τα αρχαία μνημεία, τα νεότερα απαιτούν επιλογή. Οτιδήποτε έχει περάσει από την μεγάλη διαδικασία των αιώνων και έρχεται στα χέρια μας,

σε μια ήδη τετατάστη, θεωρείται μνημείο. Προκειμένου όμως τα πολιτιστικά αγαθά της νεότερης περιόδου να υπαχθούν σε καθεστώς προστασίας ως μνημεία, απαιτείται επιλογή τους και πλήρης τεκμηρίωση της αξίας καθενός από αυτά συγκεκριμένα ως μαρτυριών της ιστορικής εξέλιξης και της κοινωνικής συγκρότησης στην Ελλάδα. Το ίδιο, της υμένων των αναλογιών, ισχύει και για τα στοιχεία της άυλης κληρονομιάς. Πολιτισμικές πρακτικές που δεν προάγουν την αειφορία, τα ανθρώπινα δικαιώματα και την ειρηνική συνύπαρξη δεν είναι δυνατόν να θεωρηθούν στοιχεία της άυλης κληρονομιάς.

δ) Δημοσιοποίηση, χρήση των Τεχνολογιών Πληροφορίας και Επικοινωνίας για τη δημοσίευση και δημοσίευση βάσεων – αρχείων με νεότερα πολιτιστικά αγαθά και στοιχεία της άυλης πολιτιστικής κληρονομιάς. Ίσως πρόκειται για τη πιο αποτελεσματικό μέσο προστασίας, αφού διασέχει τη γνώση σε μεγάλες ομάδες πληθυσμού. Για τα υλικά μνημεία, υπάρχει στο διαδίκτυο κατάλογος που τηρεί η Διεύθυνση Εθνικού Αρχείου Μνημείων (<http://listedmonuments.culture.gr/>) και για τα άυλα στοιχεία το Εθνικό Ευρετήριο ΑΠΚ, που τηρείται από τη Διεύθυνση Νεώτερου Πολιτιστικού ή Αποθέματος και Άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς (<http://ayla.culture.gr/>).

Πρέπει να τολμήσουμε ότι η υπαγωγή μνημείων και στοιχείων της άυλης κληρονομιάς σε καθεστώς προστασίας (όπως αυτό ρίχνεται στην εθνική έννομη τάξη), καθώς και η δημοσίευση τους, είναι καθοριστικός όρος για να μπορεί να λειτούργήσει το Β' Πρωτόκολλο της Χάγης.

ε) Προληπτική συντήρηση της υλικής κληρονομιάς – διαφύλαξη της άυλης: Απαιτείται εξοικείωση όλων των φάσεων διαχείρισης της νεότερης πολιτιστικής κληρονομιάς (κρατικών, δημοτικών - της τοπικής αυτοδιοίκησης όλων των βαθμίδων - και ιδιωτικών) με τα μέτρα προληπτικής συντήρησης και διαφύλαξης. Επειδή τα νεότερα μνημεία, κινητά και ακίνητα, στην πλησιονότητά τους βρίσκονται στην κυριότητα ιδιωτών, και όχι του κράτους, η προληπτική συντήρηση είναι ίσως η μόνη προοπτική για την καλή διατήρησή τους που μπορεί να παρασχεθεί σχετικά εύκολα. Συχνά όμως είναι και η μόνη που χρειάζεται. Δεν απαιτούνται εκτεταμένες αναστηλωτικές επεμβάσεις και, σε βαθμό που οι ιδιοκτήτες διαθέτουν πρόσβαση σε έγκυρη πληροφόρηση για την ενδεδειγμένη τρόπο κατά-

¹⁵ Για τη διαδικασία συγκρότησης του Εθνικού ή Ευρωπαϊκού ΑΠΚ, αλλά και μια γενικότερη αναφορά σχετικά με την εφαρμογή της Σύμβασης για την Διαφύλαξη της ΑΠΚ στην Ελλάδα, βλ. Fotopoulou 2016.

στασης των φθορών του χρόνου και της χρήσης, δεν θα απαιτήσουν και στο μέλλον τέτοιες.

Το ίδιο, περίπου, ισχύει και για τα στοιχεία της άυλης πολιτιστικής κληρονομιάς. Οι ζωντανές παραδόσεις δεν απαιτούν μεγάλα και δαπανηρά προγράμματα αναβίωσης. Οι άνθρωποι, οι κοινότητες και οι ομάδες, που αναγνωρίζουν σε ένα στοιχείο της άυλης κληρονομιάς τμήμα της ταυτότητάς τους, είναι και αυτοί που αναλαμβάνουν τη διαφύλαξή του.

Αυτό που απαιτεί όμως η άυλη πολιτιστική κληρονομιά είναι την ανάδειξη της αξίας της.

Το αίσθημα της υπερηφάνειας για το γεγονός ότι κάποιος είναι μέτοχος μιας άυλης παράδοσης δεν προκύπτει πάντα αυτόματα. Αν μάλιστα δεν προκύπτει καθόλου, δεν διασφαρίζεται η μετάδοσή της. Και αν δεν διασφαρίζεται η μετάδοσή της, δεν υπάρχει πια άυλη πολιτιστική κληρονομιά. Τα προϊόντα της είναι πλέον αποκομμένα από τη ζωντανή πηγή της προέλευσής τους, έτοιμα να γίνουν αρχειακά τεκμήρια και μουσειακά εκθέματα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η ξυλιναυπηγική. Πρόκειται για μια από τις μεγάλες τέχνες της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας. Τέχνη σύνθετη, ακριβείας, με μακρά περίοδο μαθητείας. Τέχνη εκτεταμένη σε όλη την ελληνική επικράτεια. Εκπλησσεται κανείς με το πόσο πολλοί τόποι είχαν σημαντικές ναυτικές και ναυπηγικές παραδόσεις. Γιατί δεν είναι μόνο οι παραθαλάσσιοι. Δεν είναι μόνο το Γαλαξίδι ή νησιά όπως η Χίος, η Σάμος, η Σύρος κλπ. Περίφημα ήταν τα Ζαγοριανά καράβια, φτιαγμένα από μαστόρους με καταγωγή από τη Ζαγορά του Πηλίου, τόπο όχι ακριβώς παραθαλάσσιο. Μεγάλος ναυτότοπος ήταν και το Λιτόχωρο Πιερίας, στα ριζά του Ολύμπου. Πού βρισκόμαστε σήμερα; Είναι μια τέχνη που σβήνει. Η Διεύθυνση Νεώτερου Πολιτιστικού Αποθέματος και Άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς σχεδιάζει ένα ειδικό πρόγραμμα για την αναζωογόνησή της με την ελπίδα να αποβεί αποτελεσματικό. Γιατί φτάσαμε εδώ; Για μια σειρά από τυχαίους λόγους που, σωρευτικά λειτουργώντας, αρχίζουν να διαλύουν τη γραμμή της μετάδοσής της άυλης κληρονομιάς από γενιά σε γενιά. Δεν είναι της ώρας να αναφερθούμε αναλυτικά σ' αυτούς. Όμως πιστεύουμε βάσιμα ότι ο κύριος λόγος είναι το γεγονός ότι οι μέτοχοι της τέχνης αυ-

τής, οι караβομαραγκοί, καθώς και η πληθώρα των συναφών ειδικών τεχνιτών που δουλεύουν στους ταρσανάδες, δεν αισθάνθηκαν αυτή την υπερηφάνια για τη δουλειά τους και τα έργα τους. Δεν έχουν καν ένα πανελλαδικό επαγγελματικό σωματείο. Αντίθετα, από τη δεκαετία του 1990 και εξής, βλέπουν συστηματικές και βάρβαρες καταστροφές των έργων τους να συμβαίνουν περιοδικά και με κρατική χρηματοδότηση. Ούτε τα καλύτερα, τα πιο όμορφα σκαριά τους δεν γλυτώνουν. Ελπίζουμε να μην είναι πολύ αργά στη συνειδητοποίηση της μεγάλης αξίας της ξυλιναυπηγικής.

Η «ήπια δύναμη» της Άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς¹⁶

Η άυλη κληρονομιά λοιπόν έχει τις δικές ανάγκες καταγραφής, τεκμηρίωσης, διαφύλαξης και προστασίας όπως η υλική. Σε άλλη κλίμακα, με άλλα μέσα, αλλά τις έχει. Έχει όμως και μια τεράστια δυναμική, η οποία καθιστά πλευρές και όψεις της αναπόσπαστο κομμάτι οποιουδήποτε σχεδίου πρόληψης κινδύνων για την υλική κληρονομιά. Η ίδια δυναμική καθιστά την άυλη πολιτιστική κληρονομιά μοναδική στην αντιμετώπιση των τραυμάτων που προκύπτουν από τις συγκρούσεις.

Άυλη Πολιτιστική Κληρονομιά και πρόληψη κινδύνων

Η άυλη κληρονομιά εκδηλώνεται, μεταξύ άλλων, σε έναν τομέα που τον λέμε κωδικά «γνώσεις για τη φύση και το σύμπαν». Η τοπική γνώση, η γνώση που προκύπτει από την παρατήρηση και μεταδίδεται από στόμα σε στόμα, με την εμπειρία, ας πούμε, του να περπατάς καθημερινά σε έναν τόπο και να παρατηρείς πού «ξεπετιέται» την άνοιξη ένα μικρό ρυάκι, είναι μια γνώση πολύτιμη. Οι μετακινούμενοι κτηνοτρόφοι, π.χ., διαθέτουν γνώσεις για την προστασία από τις πυρκαγιές και από τις πλημμύρες που είναι πολύτιμες. Γνώσεις που - σε κάποιες περιπτώσεις, αναμφίβοτα - εμπλέκονται με προλήψεις και δεισιδαιμονικές αντιλήψεις. Όμως, έχουν

¹⁶ Δανείζομαι το όρο από το τίτλο ενός βιβλίου που η εξερευνά τη συμβολή της άυλης πολιτιστικής κληρονομιάς στην οικονομική διαχείριση του περιβάλλοντος και στην ειρηνική επίλυση ενδοκοινωνικών συγκρούσεων: *The Subtle Power of Intangible Heritage: Legal and Financial Instruments for Safeguarding Intangible Cultural Heritage*, επιμ. Harriet Deacon, Human Sciences Research Council, Cape Town, South Africa, 2004.

έναν πυρήνα που έχει προέλθει από επισταμένη παρατήρηση. Κάποιες από τις «δεισιδαιμονίες» είναι το μέσο της αποτροπής μιας φυσικής καταστροφής, είναι το μέσο προστασίας. Ακούγοντας και αναγνωρίζοντας την αξία των προφορικών παραδόσεων ενός τόπου, έχει κανείς πολλή να μάθει για την προστασία από τις φυσικές καταστροφές. Η τοπική γνώση είναι αναντικατάστατη όταν σχεδιάζονται μέτρα πρόληψης σε περιπτώσεις φυσικών καταστροφών. Είναι όμως μια γνώση ευαίσθητη στη μετάδοσή της. Δεν προκύπτει στον ερευνητή με ερωτηματολόγια. Προκύπτει από τη βιωμένη εμπειρία. Πρέπει να ξέρεις να «ακούς», να μπορείς να κάνεις έρευνα πεδίου, όπως γνωρίζουν οι λαογράφοι, οι εθνολόγοι, οι κοινωνικοί ανθρωπολόγοι και οι ιστορικοί της προφορικής ιστορίας.

Τον Φεβρουάριο 2015, όλοι ταραχτήκαμε βλέποντας τα συντρίμια του Γεφυριού της Πλάκας στις μεγάλες πλημμύρες της περιοχής. Δεν μπορώ να ξέρω τι ακριβώς έφταιξε, γιατί δεν είναι η επιστήμη μου αυτή. Ξέρουμε όμως ότι στην Ήπειρο σώζεται ακόμη μια παράδοση των Ιερών Δασών. Όχι σε όλη την Ήπειρο, μόνο στα Ζαγόρια και στην Κόνιτσα πηλέον. Πρόκειται για δάση από τα οποία η παράδοση απαγορεύει να κόψεις έστω κι ένα κληράκι γιατί, λένε, θα σε βρει μεγάλο κακό. Μέχρι κι αφορισμοί είχαν χρησιμοποιηθεί στο παρελθόν για να αποτρέψουν πλήρως την υλοτόμηση. Αυτά τα Ιερά Δάση βρίσκονται γύρω από τα χωριά. Είναι τα δάση που συγκρατούν τα χώματα και τα νερά για να μην κατακλύσουν τα χωριά. Πρόκειται για γνώσεις αειφορικής διαχείρισης του νερού, που όταν ξεχνιούνται δεν μπορεί κανείς να περιμένει τίποτε καλό. Η συγκρότηση του Δελτίου του Εθνικού Ευρετηρίου για το στοιχείο της Άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς που αφορά τα Ιερά Δάση της Ηπείρου, σε συνεργασία με τους ανθρώπους της περιοχής που μεταδίδουν αυτήν τη γνώση παραδοσιακά (αλλά και ερευνητές από το Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων και τον Φορέα Διαχείρισης της Πίνδου), μας έδωσε τη δυνατότητα να αναδείξουμε την πολιτισμική πλαισίωση ενεργειών προστασίας του περιβάλλοντος.

Σε άλλα περιβάλλοντα, για παράδειγμα στο άνωδρο περιβάλλον των Κυκλάδων, οι αειφορικές πρακτικές διαχείρισης της γεωργικής γης, οι τεχνικές για τη συγκράτησή της έχουν διαμορφώσει ολόκληρο το τοπίο με την ξερολιθιά. Το τοπίο σήμα-κατατεθέν του ελληνικού τουρισμού

είναι το τοπίο της ξερολιθιάς. Πέρα από την πρακτική αξία της για τη γεωργία, αλλά και για την αποτροπή της ερημοποίησης, η ξερολιθιά μας θυμίζει ένα άλλο χαρακτηριστικό της λαϊκής τέχνης: την απaráμιλλη ομορφιά του χειροποίητου. Οι ατελείωτες σκάλες της ξερολιθιάς στους λόφους των Κυκλάδων έχουν συσσωρευμένο μόχθο αιώνων για τη δημιουργία και τη διαρκή ανανέωσή τους. Και αυτό, η διαρκής ανανέωση, αλλά πάνω σε μια σταθερή μορφή, είναι μια ακόμη έκφραση του ανανεώσιμου χαρακτήρα της άυλης πολιτιστικής κληρονομιάς. Γι' αυτό το στοιχείο της Άυλης, μετά την εγγραφή του στο Εθνικό Ευετήριο ΑΠΚ, προχωράμε στη συγκρότηση ενός πολυεθνικού φακέλου υποψηφιότητας για εγγραφή στον Αντιπροσωπευτικό Κατάλογο της Άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς της Ανθρωπότητας, σε συνεργασία με άλλες επτά χώρες (Κύπρος, Ισπανία, Γαλλία, Ελβετία, Κροατία, Σλοβενία, Βουλγαρία).

Η άυλη πολιτιστική κληρονομιά λοιπόν έχει υλικές διαστάσεις. Τα μνημεία, κινητά και ακίνητα, είναι όλα προϊόντα άυλων τεχνονομιών: οικοδομικής τέχνης, λιθοτεχνίας, ξυλωναυπηγικής, υφαντικής, κεραμικής, μεταλλοτεχνίας, αλλά και καλλιεργητικών τεχνικών, και γενικότερα γνώσεων –ή και πεποιθήσεων– που αφορούν το σύμπαν και τη φύση, όπως τις βλέπουμε να οργανώνουν το πολιτιστικό τοπίο.

Άυλη Πολιτιστική Κληρονομιά και αντιμετώπιση των τραυμάτων από τις πολεμικές συγκρούσεις και τον εκπατισμό.

Πολιτισμικές πρακτικές που δημιουργούν αίσθημα ταυτότητας σε όσους τις ασκούν είναι αυτές που μπορεί να θεωρηθούν στοιχεία της Άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς. Οι κοινότητες των ανθρώπων που ασκούν αυτές τις πρακτικές συγκροτούνται και ανανεώνονται, ενισχύουν τους δεσμούς των μελών τους, κατά την επιτέλεσή τους. Εδώ κρύβεται μια άλλη μεγάλη δυνατότητα της Άυλης Κληρονομιάς: η συμβολή της στη θεραπεία των τραυμάτων που προκαλούν οι ένοπλες συρράξεις και οι εκπατισμοί των προσφύγων. Η επιτέλεση των στοιχείων της Άυλης Κληρονομιάς από πρόσφυγες και ξεριζωμένους έχει βοηθήσει στο παρελθόν την ένταξή τους στους νέους τόπους όπου εγκαταστάθηκαν. Όταν, το

2014, αρχίσαμε να επεξεργαζόμαστε την εγγραφή στο θνικό υρετήριο του εθιμικού δρώμενου των Μωμόρων, όπως τελείται από τους απογόνους των Ποντίων προσφύγων σε οκτώ χωριά της Κοζάνης, μας δημιούργησε εντύπωση το γεγονός ότι με κάθε αφορμή οι τελεστές του εθίμου τόνιζαν ότι από το 1923, που εγκαταστάθηκαν στην περιοχή, δεν πέρασε καμιά χρονιά που να μην το τελέσουν. Πρόκειται για ένα από τα πολλή καρναβαλικά δρώμενα του δωδεκαμήρου (περίοδος Χριστουγέννων, πρωτοχρονιάς και Θεοφανείων) που πραγματοποιούνται με ιδιαίτερη ένταση στη Βόρεια Ελλάδα, έχει εορταστικό αλλά και ευετηριακό χαρακτήρα, καθώς συνδέεται άμεσα με τον ερχομό του νέου έτους.

Πίσως, χαρακτηρίζεται από τη έντονα θεατρική του διάσταση, καθώς περιλαμβάνει πληιάδα θεατρικών ρόλων, που ενσαρκώνονται από τα μέλη της κοινότητας. Το έθιμο των Μωμόρων αποτελεί παράλληλα ένα από τα σημαντικότερα στοιχεία συλλογικής ταυτότητας και αυτοπροσδιορισμού των Ποντίων, όχι μόνο των οκτώ χωριών της ευρύτερης περιοχής της Κοζάνης, αλλά και άλλων ποντιακών κοινοτήτων που το τελούν στα μέρη που έχουν εγκατασταθεί μετά την ανταλλαγή των πληθυσμών, σε όλη την Ελλάδα, αλλά και εκτός αυτής. Με αφορμή την εγγραφή των Μωμόρων στον Αντιπροσωπευτικό Κατάλογο της Άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς της Ανθρωπότητας,¹⁷ αξίζει να τονιστεί ο ρόλος που επέχει η άυλη πολιτιστική κληρονομιά σήμερα για τη διατήρηση του αισθήματος συνοχής και συνέχειας των προσφυγικών και εκτοπισμένων πληθυσμών.

Προκειμένου να αναγνωριστεί η ιδιαίτερη αυτή σημασία της άυλης πολιτιστικής κληρονομιάς για πληθυσμούς που υφίστανται κάθε είδους βία σε περιόδους συγκρούσεων και πολεμικών συρράξεων, με πρωτοβουλία της Ελλάδας, έχει ξεκινήσει ευρύτατος διάλογος μεταξύ των κρατών-μερών της Σύμβασης για την Άυλη Κληρονομιά. Η Απόφαση 15 της 11ης Διακυβερνητικής Επιτροπής (με τίτλο «Intangible Cultural Heritage in Emergencies») αναγνωρίζει, στο προοίμιό της, την πρωτοβουλία της Ελλάδας στο άνοιγμα της συζήτησης για τον κρίσιμο ρόλο της Άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς, αναφορικά με τη διατήρηση της συνοχής κοινοτήτων που αντιμετωπίζουν κρίσεις και έκτακτες καταστάσεις.¹⁸

17 Απόφαση 10.b.16 της 11ης Συνόδου της Διακυβερνητικής Επιτροπής της Σύμβασης για τη Διαφύλαξη της Άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς, Αντίς Αμνέμπα, Δεκέμβριος 2016

18 Το κείμενο της 11ης Συνόδου της Διακυβερνητικής Επιτροπής της

Συμπέρασμα

Οι κίνδυνοι για την άυλη πολιτιστική κληρονομιά προέρχονται από τα ρήγματα που μπορεί να δημιουργηθούν στην αλυσίδα της μετάδοσης της γνώσης από γενιά σε γενιά. Τέτοια ρήγματα μπορεί να είναι είτε η εγκατάλειψη των παραδοσιακών τεχνικών και αντιλήψεων σε ένα περιβάλλον ειρηνικής προόδου προς χάριν καινοτομιών (αμφίβολης αποτελεσματικότητας συχνά) είτε η βίαιη μετακίνηση των πληθυσμών που φέρουν αυτές τις γνώσεις, για λόγους που έχουν να κάνουν με πολεμικές συρράξεις, ή με οικολογικές καταστροφές, ή και με ηθελημένες ανθρώπινες παρεμβάσεις μεγάλης κλίμακας στο περιβάλλον (π.χ. κατασκευή φραγμάτων που κατακλύζουν χωριά και καλλιεργούμενες εκτάσεις κη). Η πρόληψη αυτών των κινδύνων συνίσταται α) στην ανάδειξη του πλούτου που κρύβεται σε παραδόσεις αειφορικής διαχείρισης του περιβάλλοντος και της ανθρώπινης παραγωγής εν γένει, και β) στη συστηματική καταγραφή και τεκμηρίωση όλου του πλούτου των προφορικών παραδόσεων.

Τα εργαλεία που προσφέρουν οι Διεθνείς Συμβάσεις για την προστασία της Πολιτιστικής Κληρονομιάς είναι πολύτιμα. Η Σύμβαση για τη Διαφύλαξη της Άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς συγκεκριμένα, μας έχει προσφέρει ένα μοντέλο διαχείρισης του λαϊκού πολιτισμού, ανάλογο του οποίου δεν είχαμε ποτέ άλλοτε στα χέρια μας. Αναγνωρίζοντας τη δυναμική της Άυλης Κληρονομιάς στην αντιμετώπιση των τραυματικών καταστάσεων μετά τις ένοπλες συρράξεις και τους εκπατισμούς (είτε λόγω πολέμων, είτε λόγω κλιματικής αλλαγής), μπορούμε να συμβάλουμε στην ενίσχυση της πολιτιστικής ποικιλομορφίας και της ειρηνικής ανασυγκρότησης των κοινοτήτων που έχουν υποφέρει από βίαιες συγκρούσεις, διωγμούς και ξεριζωμούς. Ταυτόχρονα, η γνώση αειφορικών πρακτικών διαχείρισης του περιβάλλοντος που κρύβουν οι προφορικές παραδόσεις είναι ένας πολύτιμος οδηγός για την αποτροπή φυσικών καταστροφών.

Σύμβασης για την Διαφύλαξη της Άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς είναι διαθέσιμα όλα σε διαδικτυακό τόπο της UNESCO, <<http://www.unesco.org/culture/ich/en/11com>>. Το κείμενο πάνω στο οποίο βασίστηκε η Απόφαση 15 είναι το ICH/16/11.COM/15, το οποίο παρέχει το σκεπτικό και το εύρος της Απόφασης.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ - ΔΙΔΙΤΥΟΓΡΑΦΙΑ

Blake, J. 2000. "On defining the cultural heritage", *International and Comparative Law Quarterly*, Τόμος 49, αρ. 1, σσ. 61-85.

Deacon, H. (επιμ.). 2004. *The Subtle Power of Intangible Heritage: Legal and Financial Instruments for Safeguarding Intangible Cultural Heritage*, Human Sciences Research Council, Cape Town, South Africa.

Fotopoulou, S.V. 2016. "Notes on the Greek Experience in the Implementation of the Convention for the Safeguarding of Intangible Cultural Heritage" στ *The contribution of UNESCO Member States of South-Eastern Europe to the Implementation of the Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage. A Jubilee Edition Dedicated to the 70th Anniversary of UNESCO*, έκδοση της Περιφερειακής Ένωσης για τη Διαφύλαξη της Αυθής Πολιτιστικής ήρωνας μίας στην Ντιαντική υρώπη (RC ICH Sofia), Σόφια, 2016, διαθέσιμ στ <<http://ayla.culture.gr/?p=598>> (τελ. πρόσβαση Δεκέμβριος 2016), σσ. 129-141.

Frigo, M. 2004. "Cultural property v. cultural heritage: A "battle of concepts" in international law?" στ *International Review of the Red Cross*, τόμος 86, αρ. 854, σσ. 367-378.

Halbwachs, M. 1992. *On Collective Memory*, επιμ. Lewis A. Coser, The University of Chicago Press, (μετάφραση από τα γαλλικά και έκδοση των έργων της Μ. Χαλμνάς *Les cadres sociaux de la mémoire*, Presses Universitaires de France, Paris, 1952 και *La topographie légendaire des évangiles en terre sainte: Etude de mémoire collective*, Presses Universitaires de France, Paris, 1941).

Henckaerts, J.M. 2007. *Μελέτη για το εθιμικό Διεθνές Ανθρωπιστικό Δίκαιο: μια συνεισφορά στην κατανόηση και το σεβασμό των κανόνων Δικαίου των ενόπλων συρράξεων*, έκδοση της Διεθνούς Επιτροπής της Σταυρού (ICRC) και της Ευρωπαϊκής Ένωσης Έρευνας και Ατάρτισης Δικαιωμάτων της Ανθρώπου και Ανθρωπιστικής Δράσης Παντείου Πανεπιστημίου, θήνα 2007, διαθέσιμ στ <https://www.icrc.org/eng/assets/files/other/gre-irrc_857_henckarts.pdf> (τελ. πρόσβαση Μάιος 2015).

Hladik, J. 2005. "The 1954 Hague Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict: Some observations on the implementation at the national level", στ *Museum International*, τόμος 57, τεύχος 4, χ.α.σ., έκδ. Blackwell για την UNESCO, Δεκ. 2005, διαθέσιμ στ <http://portal.unesco.org/culture/es/files/29573/11363878685228_Jan_Hladik_eng.pdf/228_Jan_Hladik_eng.pdf> (τελ. πρόσβαση Μάιος 2015).

Jokilehto, J. 2005. "Definition of Cultural Heritage", κείμεν εργασίας για το ICCROM, 1990, και διαθέσιμ στην αναθεωρημένη έκδοση από CIF ICOMOS, 15.1.2005, στ <http://cif.icomos.org/pdf_docs/Documents%20on%20line/Heritage%20definitions.pdf> (τελ. πρόσβαση Μάιος 2013).

Kalshoven, F. 2005. "The Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict within the Framework of International Humanitarian Law" στ *Museum International*, τ. 57, τευχ. 4, έκδ. Blackwell για την UNESCO, σσ. 61-70.

Lenzerini, F. 2011. "Intangible Cultural Heritage: The Living Culture of Peoples" στ *The European Journal of International Law* Τόμος 22 αρ. 1, διαθέσιμ στ <<http://ejil.oxfordjournals.org/content/22/1/101.full>> (τελ. πρόσβαση Ιούνιος 2013), σσ. 101-120.

Lowenthal, D. 1998. *The Heritage Crusade and the Spoils of History*, Cambridge University Press.

O' Keefe, R. 1999. "The meaning of 'cultural property' under the 1954 Hague Convention", *Netherlands International Law Review*, τ. 46, σσ. 26-54.

Williams, R. 1994. *Κουλήτορα και Ιστορία*, μτφρ. Β. Πιστιδίου, εκδ. Γνώση, θήνα.

Βέργου, Μ. . 2012. *Η Προστασία των Πολιτιστικών Αγαθών στην Διεθνή και στην Ελληνική έννομη τάξη*, θήνα, Μάρτιος 2012, διαδικτυακή δημόσια έκδοση ΝΣ : <http://www.nsk.gov.gr/documents/15678/30956/2012.pdf/34ca5cf8-2dcd-44b9-b856-2b85a10d657c> (τελ. πρόσβαση Μάιος 2015).

Μαργύδα, Μ.Ν. 2014. *Ανθρωπιστικό Δίκαιο και εφαρμογή σε ένπλες συρράξεις*, στ *Εκδόσεις Ν. Μαγκλιβέρα*, (επιμ.), *Δίκαιο Διε-*

θν ύ Κ ινωνία , Ν μική Βιβλιθήκη, Κεφ. 26, σσ. 513-562.

Μυλωνόπουλος, Δ. 2006. Η Διεθνής έννομη προστασία του πολιτιστικού περιβάλλοντος σε περίοδοι εχθροπραξιών, στ *Περιβάλλον & Δίκαιο* , τ.4, σσ. 561-569.

Παπαγεωργίου, Ν. 2006. *Πολιτιστική και Φυσική Κληρονομιά της Ανθρωπότητας – Προστασία των Πολιτιστικών Αγαθών σε περίπτωση ένπλη σύρραξη* , εκδ. ελληνικής θνικής ποιτρ πής για την UNESCO.

Περράκης, Σ. και Μ.Ν. Μαρύδα. 2001. *Ένπλε Συρράξει και Διεθνέ Ανθρωπιστικό Δίκαιο* , εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κόμνηνη.

Ρικέρ, Π. 2013. *Η μνήμη, η ιστορία, η ήθη*, μτφρ. Ξενόφων Κόμνηνος, εκδ. Ίνδικος.

Στρατή, Α. 2001. «Νέοι κανόνες για την προστασία των πολιτιστικών αγαθών στις ένπλες συρράξεις: Το Δεύτερο Πρωτόκολλο στη Σύμβαση της Χάγης του 1954», *Ελληνική Επιθεώρηση Ευρωπαϊκή & Δικαιο* , ιδικό τεύχος, Αφιέρωμα στην μνήμη του Κρατερού Ιωάννη, σσ. 451-484.

Φλάνισερ, Χ. 2008. Το πόλεμο της μνήμης: *Ο Β' Παγκόσμιος Πόλεμος στη δημόσια ιστορία* , εκδ. Νεφέλη.

Φωτοπούλου, Σ.Β. 2016. «Άυλη Πολιτιστική Κληρονομιά», στ *Όψει της Άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς στη Χί* , εκδ. Πολιτιστικό Ίδρυμα της Τράπεζας Πειραιώς.

32^η Σύνοδος της Γενικής Διάσκεψης της UNESCO, Παρίσι, 29.9-17.10.2003, Απόφαση 32 για την υιοθέτηση της Σύμβασης για την Διαφύλαξη της Άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς και Απόφαση 33 για την υιοθέτηση της Διακήρυξης σχετικά με την σκεμμένη Καταστροφή της Πολιτιστικής Κληρονομιάς, διαθέσιμο στ <<http://unesdoc.unesco.org/images/0013/001331/133171E.pdf>>

(τελ. πρόσβαση Μάιος 2015).

Σημείωμα της εκδοτικής ομάδας του περιδικού *Museum International*, στ διηλό τεύχος με τίτλο «Facing History: museums and heritage in conflict and post-conflict situations», *Museum International* τόμος 55, τεύχος 3-4, σσ. 4-9, εκδ. Blackwell για την UNESCO, 2003, διαθέσιμο στ <http://portal.unesco.org/culture/en/ev.php-URL_ID=18145&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html#Editorial1> (τελ. πρόσβαση Μάιος 2015)

Τα κείμενα της 11ης Συνόδου της Διακυβερνητικής ποιτρ πής της Σύμβασης για την Διαφύλαξη της Άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς είναι διαθέσιμα όλο στ διαδικτυακό τόπο της UNESCO, <<http://www.unesco.org/culture/ich/en/11com>>